

به نام خدا

تبیین مفهوم انتظار در تربیت فردی، تربیت اجتماعی و آسیب شناسی جامعه در عصر غیبت امام زمان (عج)

نصیبه حسینی^۱

چکیده

انتظار در عصر غیبت امام زمان (عج)، مکتب تربیتی برای انسان است و در تربیت فردی و اجتماعی نقش برجسته‌ای دارد. از طرفی تحقق جامعه منتظر حقیقی که مستلزم تربیت در ابعاد فردی و اجتماعی است بدون آسیب‌شناسی مقوله انتظار میسر نیست. این پژوهش با هدف تبیین مفهوم و البته نقش انتظار در تربیت فردی و اجتماعی و بیان اهداف نظام تربیتی انتظار در عصر غیبت و زمینه‌سازی امر ظهور و همچنین شناسایی آسیب‌های جامعه و آسیب زدایی نگاشته شده‌است. روش گردآوری داده‌ها کتابخانه‌ای و روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است. براساس یافته‌های پژوهش، خودسازی، آراستگی به نیکی، تحکیم اعتقادات، حق باوری، معرفت راستین امام زمان (عج)، اصلاح جامعه، اقامه عدالت و آزادی از آثار تربیتی فردی و اجتماعی انتظار است. در بحث آسیب شناسی و آسیب زدایی جامعه منتظر، پاسخ با شبهات انتظار و مبارزه با بدعت‌ها در برابر شبهات ایجاد شده درباره مسئله انتظار و مهدویت، تحکیم اندیشه دینی و مهدوی، اتحاد و پرهیز از نفاق، شناسایی و حل بحران‌های اجتماعی، فرهنگی و مواردی که در متن پژوهش به تفصیل به آنان اشاره خواهد شد از جمله راهکارهایی آسیب زدایی جامعه منتظر است.

کلید واژگان: انتظار، تربیت فردی، تربیت اجتماعی، آسیب‌شناسی جامعه.

^۱. پژوهش سطح دو حوزوی. مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران، مدرسه علمیه حضرت معصومه (س). شهرستان دماوند

مقدمه

انتظار، از موثرترین عوامل پویایی انسان در عصر غیبت و آمادگی و پرورش او در دوران ظهور است. انتظار باعث خود سازی فردی می شود و صبر، تحول و نگرش امید بخشی را به دنبال دارد. از طرفی سبب ایجاد اعتدال در جامعه، خود یاری اجتماعی و عدم تسلیم در برابر آلودگی ها می شود. مقوله ی مهمی چون انتظار، با آسیب هایی روبرو است. ایجاد شبهه، برداشت انحرافی از مقوله انتظار، نامعقول جلوه دادن مهدویت، تحریف مهدویت، و ... از آسیب های انتظار برشمرده می شوند. روش های مناسب نظیر پاسخ به شبهات، حق باوری، حفظ خود و دیگران از خطرات در آخرالزمان، ایمان به قدرت و یاری الهی، مبارزه با بدعت ها و مواردی از این قبیل از جمله راهکارهای آسیب زدایی در جامعه منتظر می باشند که در این پژوهش به آنها پرداخته شده است. انسان عصر حاضر، بیش از هر زمان دیگری به درک صحیح از مهدویت محتاج است. مسئله مهدویت با اهمیتی که کمترین آنها، امید به آینده و سر فرود نیاوردن در مقابل حوادث، ستم ها و سختی ها است؛ در معرض آسیب هایی قرار دارد.

انتظار در مکتب اهل بیت (ع)، به معنی آینده نگری و ناراضی بودن از وضع موجود و راضی شدن به آینده بهتر است. انتظار، نوعی اعتراض به ظلم ها و بی عدالتی ها است. انسان منتظر، ضمن پیراستن وجود خود از بدی ها و آراستن آن به خوبی ها، در ارتباط مستمر با امام و حجت خویش، وجود و زندگانی خویش را صرف زمینه سازی ظهور مصلح می کند و در تحقق وعده الهی نسبت به برپایی دولت کریمه اهل بیت (ع) با تمام وجود تلاش می کند.^۱ تربیت از دیدگاه اسلام عبارت است از ایجاد زمینه رشد در جنبه های مختلف علمی، فکری، اعتقادی، اخلاقی، عاطفی، روانی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی و ارائه راه درست اندیشیدن و نیکو زیستن به گونه ای که آدمی را به مرحله کامل انسانیت برساند.^۲

با توجه به حضور در عصر غیبت کبری امام زمان (عج)، همچنین اهمیت تربیت انسان در این برهه زمانی و آسیب شناسی در این زمینه و از جانب دیگر، جایگاه و اهمیت انتظار در جنبه های مختلف زندگی فردی و اجتماعی، تاثیر در بیداری و بقای جامعه اسلامی و عاملی برای تحرک و جنبش قیام جهانی حضرت مهدی (عج)، ضرورت این پژوهش بر آن است که به بررسی ابعاد تربیتی انتظار

^۱. شفیعی سروستانی، معرفت امام زمان علیه السلام و تکلیف منتظران، ج ۲، ص ۲۸۲

^۲. اسماعیلی یزدی، فرهنگ تربیت، ص ۳۹

و نقش آن در تربیت فردی و اجتماعی پرداخته و آسیب‌های دوران انتظار را شناسایی و راهکارهایی برای مقابله با این آسیب‌ها ارائه دهد. به ویژه آنکه شبهاتی از سوی مخالفان مهدویت مطرح شده و این شبهات اثرات و پیامدهای نامناسبی به دنبال دارند. اهمیت انتظار امام زمان (عج)، تا آنجا است که رسول خدا (ص) مؤمن منتظر و یاران حضرت را برادران خود می‌دانند و رمز این نامگذاری و اظهار محبت به آنها را دشواری دینداری در عصر غیبت و انتظار طولانی آنان، معرفی می‌نماید.^۱ امام صادق (ع) در حدیثی می‌فرماید: «بهترین کارها انتظار است. افضل الاعمال انتظار الفرج من الله».^۲ ضرورت پرداختن به چنین پژوهشی، ارتباط تنگاتنگ مسئله تربیت و آسیب-آسیب‌های انتظار است زیرا اگر تربیت نادرست باشد آسیب حاصل می‌گردد و از آنجا که اگر آسیب متوقف نشود، انتظار را طولانی می‌کند لذا پرداختن به هر چهار مقوله انتظار، تربیت، آسیب شناسی، آسیب زدایی حائز اهمیت است.

پژوهش حاضر در صدد پاسخگویی به پرسش‌هایی است که عبارتند از: اهمیت شناخت مفهوم انتظار در عصر غیبت چیست؟ نقش انتظار در تربیت فردی و اجتماعی چیست؟ چه مواردی در زمره آسیب‌های انتظار قرار می‌گیرند؟ راهکارهای آسیب زدایی انتظار کدام است؟

در مبحث پیشینه پژوهش، آثار ارزشمندی به نگارش در آمده‌اند که به برخی از آنان که مرتبط-ترین آثار به موضوع مورد نظر هستند، اشاره می‌شود: در منابعی چون الغیبه اثر نعمانی، فلسفه تعلیم و تربیت به نگارش داوود معنوی پور، المیزان، تفسیر نمونه نقش انتظار و اهمیت تربیت مورد تاکید قرار گرفته‌است، اما بعد تربیتی انتظار به طور مستقل ذکر نشده و از آسیب شناسی و آسیب زدایی هم سخنی به میان آورده نشده‌است. کتب دیگر نظیر جامعه مدعی انتظار از مجتبی نعیمی تاملی بر جایگاه مهدویت در مراکز تربیتی دارد. کتاب ارزشمند انتظار عامیانه، عالمانه، عارفانه به قلم حجت الاسلام پناهیان (۱۳۹۶) به بررسی مفهوم انتظار می‌پردازد و سه رویکرد متفاوت به مفهوم انتظار (عامیانه، عالمانه، عارفانه) را مورد بررسی قرار می‌دهد. «انتظار، انتظار» اثر مهم آیت-الله ناصر مکارم شیرازی (۱۳۴۳) به نقش انتظار در امید انسان و جنبش و حرکت جامعه و تاثیر انتظار در حکومت عادلانه و مطالبی از این قبیل می‌پردازند. مقاله «مفهوم انتظار و اهمیت آن» به قلم محمد محمدی اشتهاردی (۱۳۷۵) و همانطور که از عنوان برمی‌آید در رابطه با مفهوم انتظار و

^۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۲۴

^۲. همان، ص ۲۰۸

اهمیت آن بحث می‌کند. در گفت و گویی با آیت‌الله محی الدین حائری شیرازی که تحت عنوان «آثار تربیتی انتظار» (۱۳۷۶) مکتوب و به چاپ رسیده‌است معنای انتظار در دوران غیبت، ترویج فرهنگ انتظار و توسعه فرهنگ مهدویت و آثار تربیتی انتظار محور مباحثه قرار گرفته‌است. اثر «تربیت سیاسی در پرتو انتظار» به نگارش مهدی موسوی (۱۳۸۷) با تاکید بر نقش انسان در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی و کسب آمادگی سعی بر زمینه سازی بر ظهور امام زمان (عج) دارد. پژوهشی تحت عنوان «موانع و آفات انتظار» اثر رضا علی نوروزی و همکاران (۱۳۹۰) حول محور موانع و آفات انتظار همانند استبعاد ذهنی ظهور، خو گرفتن به شرایط موجود، تهدید منافع، شتاب زدگی، عافیت طلبی، نگرش منفی به انتظار، عدم رشد فکری و عدم معرفت به امام زمان به تحریر درآمده‌است.

در بحث اهداف و فواید پژوهش ذکر این نکته ضروری است که مسیر حرکت انسان را اهداف او مشخص می‌کند. انسان منتظر با امید به ظهور نور و عدالت، اهداف کلان زندگی خود را که همان غلبه و پیروزی حق بر باطل و گسترش عدالت است، تعیین می‌کند و در مرحله بعد، این هدف در فرد بینشی حاصل می‌کند که با برنامه ریزی و امکانات و سرمایه‌های موجود هر چه بیشتر برای رسیدن به هدف گام بردارد. از این رو هدف کاربردی از این تحقیق، بررسی تاثیر انتظار در تربیت فردی و اجتماعی و ارائه شاخص‌های انسان تربیت شده در مکتب انتظار و آسیب زدایی جامعه منتظر می‌باشد. فایده‌ای که این تحقیق در بر می‌گیرد هموار کردن مسیر طاعت و عبادت در دوران غیبت است و سبب می‌شود شخص منتظر با آگاهی قدم بردارد و موانع و آسیب‌های کمتری سر راه او قرار گیرد و یا مقابله با موانع برای او آسانتر می‌گردد. این پژوهش، منتظران را متوجه وظایف و مسئولیت‌ها می‌نماید و آنها را نسبت به انتظار سازنده و شرایط آن آگاه می‌کند و با آگاه کردن جامعه منتظر همانند سدی در برابر شبهات و آسیب‌ها عمل می‌کند و به منتظران، راهکارهایی را برای مقابله با تهدیدها و آسیب‌ها ارائه می‌دهد.

پژوهش به لحاظ شیوه جمع آوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است و روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی می‌باشد.

بحث و بررسی

تبیین مفاهیم انتظار و تربیت و ارتباط با یکدیگر

انتظار از نارضایتی از وضع موجود، سرچشمه گرفته‌است و انواع دگرگونی‌ها را در حالت قلبی، اندیشه و آمال انسانی، رفتار فردی و تلاش اجتماعی انسان ایجاد می‌نماید.^۱ انتظار در بستر این مفهوم دو نوع است: ۱) انتظار سازنده: انتظاری که انسان می‌تواند آن را نزدیک گرداند و امر سرعت بخشیدن یا تأخیر انداختن آن به اراده و خواست انسان است.^۲ انتظار سازنده، همان ایستادگی و مقاومت و مبارزه حقیقی است که خدای متعال را خشنود و قلب مقدس ولی عصر(عج) را از منتظران راضی و حالت انتظار ال مهدی را تقویت می‌کند.^۳ ۲) انتظار (نجاتی) مخرب: برداشت سطحی از مهدویت است^۴ و سلب مسئولیت نسبت به همه شرارت‌ها و بدی‌های موجود در جامعه است.^۵ در انتظار نجاتی در توان انسان نیست زمان انتظار را جلو یا عقب بیاندازد. همانند شخص غریقی که در انتظار رسیدن گروه نجات است. البته این انتظار امید به نجات را در درون انسان تقویت کرده و یاس را فروکش می‌نماید.^۶

مفهوم انتظار سه رکن اصلی دارد: ۱- ناخشنودی از وضع موجود یا قانع نبودن به آن ۲- امید و باور به آینده مطلوب ۳- تلاش در جهت تحقق آینده مطلوب.^۷ انتظار در معنای چشم به راه بودن نیز بر سه عنصر اصلی دلالت دارد: ۱- منتظر: کسی که انتظار آمدن شخص دیگری را می‌کشد. ۲- منتظر: آن شخصی را که انتظار آمدن او را داریم. ۳- انتظار: عمل چشم به راه بودن. موضوع انتظار وقتی مهم‌تر می‌شود که منتظر فرد فوق العاده شاخص بوده و انتظار او در حد جهانی و افراد منتظر او بسیار باشند.^۸ اگر چه اصالت مفهوم انتظار هنوز در اذهان کم و بیش به قوت خود باقی است ولی به گمان بسیاری برداشت اکثر جامعه از آن، آن طور که باید سازنده و مثبت باشد، نیست

۱. صافی گلپایگانی، امامت و مهدویت، ج ۱، ص ۳۵۳

۲. آصفی، انتظار پویا، ص ۲۳

۳. خامنه ای، مهدویت از منظر ولایت، ص ۶۰

۴. ملیحی، نقش انتظار منجی موعود در تربیت سازندگی انسان، ص ۳۶

۵. خامنه ای، مهدویت از منظر ولایت، ص ۶۴

۶. آصفی، انتظار پویا، ص ۲۳

۷. شفیعی سروستانی، معرفت امام زمان علیه السلام و تکلیف منتظران، ج ۱، ص ۲۸۱

۸. ملیحی، نقش انتظار منجی موعود در تربیت و سازندگی انسان، ص ۳۶

محمد(ص)، این اعتقاد را ترویج داده و با پاسداری از اندیشه مهدویت و تحکیم مبانی فکری انتظار ظهور مصلح جهانی، به شبهه های مخالفان در این زمینه پاسخ گفته و بر استواری این اندیشه افزوده‌اند.^۱

-ایجاد اتحاد و پرهیز از نفاق: از محورهای کلید استکبار و استعمار ایجاد تفرقه و نفاق در جامعه اسلامی است. ایجاد تفرقه با ایجاد فرقه‌های مختلف همچون داعش نمود پیدا کرده‌است. تحریکات مذهبی و قومی و قبیله‌ای از مهم ترین تفرندهای استکبار جهت تضعیف وحدت مسلمانان است. با ایجاد تفرقه و نفاق بین مسلمانان به جای پرداختن به آموزه و مسائل دینی و گام به سوی اهداف انتظار و ظهور، به نبرد و تضعیف یکدیگر می‌پردازند. مبنای مهم وحدت از قابل توجه‌ترین راهکارهای آسیب زدایی جامعه منتظر است. مسلمانان باید تفرقه را کنار و در راه اهداف الهی با یکدیگر متحد شوند.^۲

^۱. شفیعی سروستانی، معرفت امام زمان علیه السلام و تکلیف منتظران، ج ۱، ص ۸۴

^۲. طهماسبی بلداجی، واکاوی درون دینی از راهکارهای تقویت فرهنگ مهدویت در برابر چالش‌های اعتقادی _ فرهنگی عصر حاضر، ص ۱۹۰

نتیجه گیری

در میان اعتقادات تشیع، مهدویت مبانی مستحکمی دارد. چنین آموزه دینی، همانند دیگر آموزه-های شریعت اسلام در تربیت افراد و جامعه و ایجاد تحول اهمیت بسزایی دارد. امر انتظار و درک حقیقی از ماهیت آن و قرار گرفتن در مسیر عمل‌گرایی انتظار در تحقق مهدویت بسیار مهم است. در پژوهش حاضر نخست به تبیین مفهوم انتظار و جایگاه آن در زمینه‌سازی ظهور و ارتباط با تربیت پرداخته شد. در مبحث تربیت فردی و اجتماعی انتظار مشاهده گردید که درک چیستی انتظار و انعکاس در ابعاد فردی و اجتماعی چگونه بر خودسازی فردی، آراستگی به خصایل نیکو و زدودن از گناهان، تحکیم اعتقادات، راسخ شدن عقیده به ظهور و شکیبایی در عصر غیبت تاثیر گذار است. همچنین نقش انتظار در تربیت فرد پیامدهایی در تربیت جامعه همچون اصلاح جامعه، اقامه عدالت و مساوات، گام نهادت جامعه به سوی هدف ظهور و تشکیل جامعه مهدوی، اصلاح ارتباط با دیگران دارد. در واقع هدف مکتب تربیت انتظار این است که انسان با حقیقت ولایت آشنا و همراه شود. از طرفی آموزه مهدویت و انتظار همواره به واسطه آسیب‌هایی مورد تهدید قرار می-گیرد. با توجه به مباحث مطرح شده عدم معرفت و شناخت از مهدویت و انتظار، تحریف مفهوم انتظار، بدعت و خرافه پرستی، منافع ستمگران اثرات منفی بر مقوله انتظار دارد. از همین رو بنا بر ضرورت پژوهش که تبیین مفهوم انتظار و بررسی نقش و اهمیت انتظار در تربیت فردی و اجتماعی و آسیب زدایی از جامعه کنونی است به بیان نکاتی در زمینه آسیب‌زدایی در جامعه منتظر پرداخته شد. پاسخ به شبهات درباره انتظار و مهدویت، تحکیم اندیشه‌ها و باورها، شناخت و معرفت امام زمان(عج) و درک قیام جهانی ایشان، مبارزه با بدعت‌ها، درک اهمیت عالمان دینی در دوران غیبت، اتحاد و پرهیز از نفاق از قبیل راهکارهایی بود که در زمینه آسیب‌زدایی جامعه منتظر مطرح گردید.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم، مترجم: مهدی الهی قمشه‌ای، قم: نشر اسوه، ۱۳۷۵ ه.ش.
۲. آصفی، محمدمهدی، انتظار پویا، تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود علیه السلام، مرکز تخصصی مهدویت، چاپ سوم، ۱۳۸۳ ه.ش.
۳. اسماعیلی یزدی، عباس، فرهنگ تربیت، قم: انتشارات مسجد جمکران، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ه.ش.
۴. الهی نژاد، حسین، «وظایف منتظران در عصر غیبت»، مجله مبلغان، شماره ۳۴، ۱۳۸۱ ه.ش.
۵. _____، «بررسی و تحلیل نقش مردم در تحقق شرایط ظهور»، پژوهش‌های عقلی نوین، شماره ۱۵، ۱۴۰۲ ه.ش.
۶. بالادستیان، محمد امین؛ حائری پور، محمد مهدی؛ یوسفیان، مهدی، نگین آفرینش، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، چاپ اول، ۱۳۹۲ ه.ق.
۷. بهشتی، محمد، مبانی تربیت از دیدگاه قرآن، تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۷ ه.ش.
۸. بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج)، معارف مهدوی، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، چاپ اول، ۱۳۹۴ ه.ش.
۹. جباری، ابوالحسن؛ کوشکی، نظر علی؛ سبحانی، محمدباقر، ابوالصالح المهدی (عج): وظایف منتظران، شیراز: نشر نوید، چاپ اول، ۱۳۸۳ ه.ش.
۱۰. جعفری، محمدصابر، «اندیشه مهدویت و آسیب‌ها»، مجله انتظار بهار، شماره ۱۵، ۱۳۸۵ ه.ش.
۱۱. حیدری نیک، مجید، نگاهی دوباره به انتظار، تهران: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود، چاپ اول، ۱۳۸۵ ه.ش.
۱۲. خامنه‌ای، سید علی، مهدویت از منظر ولایت، اصفهان: انتشارات حدیث راه عشق، چاپ اول، ۱۳۸۴ ه.ش.
۱۳. داوودپور، مرتضی، «بسترها و پیامدهای اجتماعی خرافات در مهدویت»، مجله مشرق موعود، شماره ۳، ۱۳۸۶ ه.ش.

۱۴. سبزی اراکی، ابوالفضل، وارونه‌ها و خرافات در آخرالزمان، قم: نشر عصر رهایی، چاپ اول، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۵. شفیعی سروستانی، ابراهیم، «شیعه، انتظار، وظایف منتظران»، مجله موعود، شماره ۲۸، ۱۳۸۰ ه.ش.
۱۶. _____، معرفت امام زمان علیه السلام و تکلیف منتظران، تهران: انتشارات موعود عصر(عج)، جلد ۱ و ۲، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ه.ش.
۱۷. شرفی، محمدرضا، «مقدمه ای بر آثار تربیتی و روانشناختی انتظار»، مجله موعود، شماره ۳۸، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۸. شیخ صدوق، ابی جعفر محمد بن علی، کمال الدین و تمام النعمه، مترجم: منصور پهلوان، قم: انتشارات مسجد جمکران، جلد ۱، چاپ سوم، ۱۳۸۲ ه.ش.
۱۹. صافی گلپایگانی، لطف‌الله، امامت و مهدویت، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)، جلد ۱، چاپ ششم، ۱۳۹۸ ه.ش.
۲۰. طاهری، مرتضی، آفتاب در نگاه خورشید، قم: انتشارات دلیل ما، چاپ دوم، ۱۳۸۸ ه.ش.
۲۱. طهماسبی بلداجی، اصغر، «واکاوی درون دینی از راهکارهای تقویت فرهنگ مهدویت در برابر چالش‌های اعتقادی _ فرهنگی عصر حاضر»، مجله پژوهش‌های مهدوی، شماره ۲۸، ۱۳۹۸ ه.ش.
۲۲. عرفان، امیرحسین، «تبیین ضرورت‌های رویکرد راهبردی به آموزه مهدویت»، مجله پژوهش‌های مهدوی، شماره ۳، ۱۳۹۰ ه.ش.
۲۳. قاسمی، محمد علی، «نقد و بررسی روایات نافی حکومت و قیام در عصر غیبت و انتظار»، مجله انتظار بهار، شماره ۷، ۱۳۸۳ ه.ش.
۲۴. کامیاب، مسلم؛ محیطی اردکان، محمدعلی، «بررسی زمینه‌های معرفتی پذیرش ادعای مدعیان دروغین مهدویت در ایران معاصر»، مجله مشرق موعود، شماره ۶۲، ۱۴۰۱ ه.ش.
۲۵. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، مترجم: صادق حسن زاده، تهران: نشر قائم آل محمد، ج ۱، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ه.ش.
۲۶. مجتهدی سیستانی، مرتضی، صحیفه مهدویه، مترجم: محمدحسین رحیمیان، قم: انتشارات دارالثقلین، چاپ چهارم، ۱۳۸۰ ه.ش.

۲۷. مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی، بحارالانوار، گروه مترجمان، تهران: نهاد کتابخانه‌های عمومی کشور، جلد ۲۳، ۳۶، ۵۱، ۵۲، چاپ چهارم، ۱۳۹۲ ه.ش.
۲۸. مصباح یزدی، محمدتقی، آفتاب ولایت، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۲ ه.ش.
۲۹. مکارم شیرازی، ناصر، مهدی انقلابی بزرگ، قم: نشر هدف، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ ه.ش.
۳۰. _____، حکومت جهانی مهدی (عج)، قم: نشر جوان، چاپ سوم، ۱۳۸۰ ه.ش.
۳۱. ملک‌آوی، فتحی حسن، گامی به سوی نظریه‌پردازی در تعلیم و تربیت اسلامی، مترجمان: غلامرضا متقی‌فر، اسدالله طوسی، قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)، چاپ اول، ۱۳۸۱ ه.ش.
۳۲. ملیحی، قاسم، «نقش انتظار منجی موعود در تربیت و سازندگی انسان»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران مرکز، ۱۳۸۶ ه.ش.
۳۳. میر تبار، محمد، جامعه منتظر، چالش‌ها و آسیب‌ها، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج)، چاپ اول، ۱۳۹۰ ه.ش.
۳۴. نجفی، محمد و دیگران، «نگاهی به فلسفه تربیتی انتظار موعود در رویکرد شیعی با تاکید بر اهداف تربیتی»، مجله مشرق موعود، شماره ۲۸، ۱۳۹۲ ه.ش.
۳۵. نعمانی، محمد بن ابراهیم، غیبت نعمانی، مترجم: سیداحمد فهری زنجانی، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه، چاپ سوم، ۱۳۵۹ ه.ش.
۳۶. نوروزی، رضا علی؛ نجفی، محمد؛ هاشمی، فاطمه، «موانع و آفات انتظار»، مجله موعود مشرق، شماره ۱۷، ۱۳۹۰ ه.ش.